

Út a többnyelvűség felé? – Nyelvideológiák, attitűdök és nyelvcsere: a kétnyelvűséggel kapcsolatos elképzelések szerepe a kisebbségi nyelvek megőrzésében¹

BARTHA CSILLA

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben a nemzetközi migráció, a globalizáció, a kommunikációs technológia fejlődése, valamint a kelet-közép-európai régióban történt politikai változások, továbbá az EU keleti bővítése következtében a kisebbségi nyelvek egyre fontosabb társadalmi és politikai kérdéssé váltak Európában. Miközben az Európai Unióval szemben hangoztatott egyik legfőbb kritika épp a közös nyelvpolitika hiányára vonatkozott, a nyelvi és kulturális sokszínűség támogatása és erősítése a legfontosabb alapértékek közé tartozik (COM 2005). Mára pedig egyenesen a „többnyelvűség” vált a közös Európa nyelvpolitikájának legfontosabb kulcsfogalmává, melynek 2007 óta a többnyelvűségi biztos intézménye ad keretet. A korábbi prioritások közül a nyelvoktatáshoz kötődőek még inkább felerősödtek, emellett megfogalmazódott számos (nyelv)oktatáson túlmutató új cél és feladat is. Ilyenek a nyelvtudás és általában a többnyelvűség gazdaságban és kultúrában betöltött szerepe, az európai polgárokkal való kommunikáció javítása, a fordítások-tolmácsolások minősége, a honlapok minél többnyelven való elérhetősége stb. A többnyelvűség és a nyelvoktatás támogatása tehát az előző időszakokhoz képest jóval koncentráltabban jelenik meg az uniós elképzelésekben, programokban és az oktatáson kívüli területeken is (Fischer 2007).

Bár a „regionális”, „kisebbségi”, „kevésbé használt” vagyis Európa más(ik) nyelvi megőrzésének, fejlesztésének és használatának ösztönzése az explicit célok között szerepel, mindez azonban a mindennapokban a 2+1 nyelv ismeretének kívánalmával a kisebbségek számára gyökeresen új jelentést kap, átformálva a többségi és kisebbségi nyelvek szerepéről, jövőjéről, a többnyelvűségről és kulturális sokféleségről való tudományos és mindennapi gondolkodást éppúgy, mint ahogy hatással van a társadalmi-nyelvi érintkezések új formáinak kialakulására is.

A kelet-európai országok nagy részében – mintegy a demokratikus átalakulás kísérőjelenségeként – a nemzeti alapú politizálás különösen komoly szerephez jutott, s amint számos elemző felhívja rá a figyelmet, a nemzetépítés, nemzetiesítés, valamint a kisebbségi érdekvédelem igénye egyszerre jelentkezett a politikai életben (Vizi 2005). Részben ennek köszönhető, de sokkal inkább annak a ténynek, hogy az európai uniós csatlakozási feltételek között kiemelt helyen szerepelt az emberi jogi sztienderdek teljesítése (Kymlicka 2002), ezért a kisebbségi és állampolgári jogok védelme, a térségbeli nemzeti és etnikai kisebbségek helyzete a nemzetközi szervezetek kitüntetett figyelmének középpontjába került. Bár a nyelvek komplementer helyzete különösen jellemző a régióra (lásd Euromosaic III; értsd: egyik országban államnyelv, a vele szomszédos államban pedig kisebbségi nyelv), ezzel együtt e nyelvek államnyelvi változatainak hivatalos EU-nyelvvé válása továbbra is egy-egy nemzeti sztienderd változat kitüntetett szerepét (tekintélyét, alkalmasságát, hitelességét, modernségét) ismeri

el, tovább erősítve a nem-sztenderd változatok (akcentusok, dialektusok, kontaktusváltozatok, egész kisebbségi nyelvek) marginalizálódását. Úgy tűnik tehát, hogy ebben a politikailag, gazdaságilag és ideológiailag is nagymértékben megváltozott és változó kelet-európai térben a kisebbségi közösségek nyelveit (és dialektusait), valamint identitásait leginkább veszélyeztető tényezővé továbbra is az immár – újra kontextualizálódott – nemzetállami koncepció s a hozzá tartozó hivatalos sztenderd nyelv válik (Bourdieu 1977, 1991; Anderson 1993; Dorian 1998; May 2001; Milroy 2001; Gal 2006; magyarul lásd Bartha 2003).

2. Többnyelvűség Magyarországon: tény vagy lehetőség?

A Magyar Köztársaság hivatalos politikájában az államon belül élő nemzeti kisebbségek védelme a politikai nemzet keretében, a kisebbségek sajátos különjogainak biztosításával államilag elismert célként jelenik meg, s így az ország etnikai-kulturális sokszínűségének megőrzése alkotmányos kötelezettségként szerepel. A kisebbségek államalkotó tényezőként történő megjelenését a magyar alkotmányban elemzők nem ritkán egy többkultúrjú politikai közösség megteremtésének szándékaként értelmezik (vö. Majtényi 2005).

Még kifejtettebb megnyilvánulása ennek a Magyar Köztársaság országgyűlése által 1993. július 7-én elfogadott, a Nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII. törvény. Nemesak a hivatalos politikai diskurzusban, de nemzetközi értékelésekben is a mai napig úgy tekintenek e jogi dokumentumra, mint amely nyelvi emberi jogi, valamint oktatási szempontból is tükrözi a nyelvi kisebbségek jogait megfogalmazó legmodernebb nemzetközi jogi instrumentumok szellemét, amely a kisebbségi önkormányzatisággal, a kulturális autonómiával együtt garantálja azokat a kereteket is, amelyekben belül, e nyelvek átörökítésének mára elsődleges színterévé válva, a tizenhárom² nevesített hazai nemzeti és etnikai kisebbség anyanyelvi oktatása folyhat.

Az elmúlt években szemlélővé vált megnövekedett azoknak a – nyelvi sokféleséget valamilyen szempontból tematizáló – nemzetközi gyűjteményes köteteknek, monográfiáknak, tanulmányoknak a száma, amelyekben a kelet-közép-európai nyelvi elrendezések, különösen a kisebbségi nyelvek helyzetének elemző bemutatása a nyugat-európaival ha nem is mindig azonos súllyal, de egyre erőteljesebben szerepel. Ezek a munkák a magyarországi kisebbségi nyelvek, a nyelvi és kulturális sokszínűség kisebbségi törvényben deklarált védelmét nem egyszer különleges, követendő példaként jelentik meg, egyben kiemelik, hogy mindez nem csupán az uniós csatlakozás 1993-as koppenhágai kritériumai teljesítésének következménye, hanem természetesen adódik az Osztrák-Magyar Monarchia multietnikus, többnyelvű elrendezéséből.

E megközelítés azonban a legnagyobb jóindulattal is elnagyoltnak tekinthető a történeti ideológiai kontextus ismeretében, de akkor is, ha egyszerűen szembesülnünk a nyelvi valósággal, néhan az önmagukban sem problémamentes népszámlálási adatokat vagy ha a létező szociológiai-szociolingvisztikai vizsgálatok eredményeit tekintjük. Ezek a tények – már a kisebbségvédő rendelkezések (lásd Kisebbségi törvény; Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája) megfogalmazásának/aláírásának pillanatában is – a nyelvi változatosság drámai méretű visszaszorulásáról árulkodnak, így a nyelvi és

kulturális sokféleség, az identitás(ok) szabad vállalása, az anyanyelvhasználat mellett a stabil kétnyelvűség is sokkal inkább valamiféle mítikus vízióként, mintsem elérhető szociolingvisztikai realitásként jelenik meg. A törvényben nevesített kisebbségek jó részére a nyelvcsere előrehaladott volta jellemző³ (Borbély 2001; Bartha-Borbély 2006).

A jelen tanulmánynak nem lehet célja, hogy elemezze a kisebbségi jogi szabályozással és a jogok gyakorlati megvalósításával kapcsolatos problémákat, sem pedig az, hogy a magyarországi kisebbségek helyzetét, a nyelvcsere elősegítő tényezők mindegyikét részletesen bemutassa. (E kérdésekre lásd például Borbély 2001; 2002; Bartha-Borbély 2008; Erb-Knif 2000; Garami-Szántó 1992; Gyivicsán 1993; Kemény et al. 1976; Kontra 1997b; Manherz 1998; Réger 1979; Uhrin és mtsai 2006; Uhrin-Zsilák szerk. 2008). E helyett azt a hipotézist kívánom tesztelni, mely szerint a kétnyelvűséggel kapcsolatos nyelvveloógiai koncepciók, tévhitiek a sztenderd, normatív, a változatosságot kizáró nyelvészeti felfogással karöltve ma is jelen vannak, sőt újraértelmeződnek különféle kontextusokban, s hogy a támogató jogi lehetőségek ellenére meghatározó szerepet játszanak az egyének, családok nyelvválasztási, iskolaválasztási döntéseiben, nyelvi önértékelésében, kétnyelvűségük kimenetelében. Mindezt empirikusan is megerősítik a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Pályázatok (NKFP) által támogatott, 2001 és 2004 között hat magyarországi kisebbségi közösségben végzett országos szociolingvisztikai kutatásunk (lásd Borbély 2007; Bartha 2007; Tuska jelen kötet; Erb jelen kötet) eredményei.

Amint korábban szó volt róla, egy társadalomban létező nyelvhasználati gyakorlatok és a nyelv(ek)hez kötött elképzelések szoros kapcsolatban vannak az adott társadalom hatalmi és politikai elrendezésével (vö. Blommaert-Verschueren 1998; Gal-Woolard 1995); nyilvánvaló tehát az összefüggés a nyelvek megtartása, visszaszorulása, társadalmi szerepeik megoszlása és a fennálló hatalmi-politikai-ideológiai viszonyok között. A nyelvi kontaktusok, a nyelvmegegyezés és a nyelvcsere dinamikájának értelmezéséhez tehát, akár a hatalmi elit (kormányzat, akadémiai, szakmai körök, gazdasági érdekcsoportok stb.), akár az azzal szemben álló, eltérő érdekeket képviselő közösségek és csoportok törekvései felől szemléljük, a politikai aktivitás kategóriái mellett legalább annyira fontos a nyelvhez kötődő ideológiák szerepének számba vétele is.⁴ A nyelv(ek)ről, a nyelvváltozat(ok)ról, a nyelvhasználatról, a kétnyelvűségről, etnicitásról, a nyelvhasználat társadalmi kategóriákkal való viszonyáról szóló kulturális ideák, az a mód, ahogyan az emberek megismerik, konceptualizálják, megértik nyelvi gyakorlatikat, egyrészt befolyásolja e gyakorlatok változását (Gal 2006), másrészt elválaszthatatlan az identitás és a hatalom kérdéséről egy-egy adott társadalomban (Woolard 1998). Ezek a nyelvveloógiák különböző utakon ágazódnak be a nyelvről, kétnyelvűségről való mindemapi gondolkodásba: az európai nyelvészeti hagyományokra épülő, tudományos munkákban is megjelenő „nyelvészeti” elképzeléseken keresztül, amelyek azután „legitimálódnak” a szakkönyvekben, az iskolai tankönyvekben, a tanárképzésben, a közoktatásban, a médiában⁵ stb. E „tudományos” és laikus vélekedések értelmezése, értékelése és formálása a nyelvészeti feladata és társadalmi felelőssége.

A kérdés tehát, miszerint a régióban nyelvi-kulturális értelemben mára leghomogébbnak tartott társadalom (vö. Wolcuk 2000; Majtényi 2005) milyen mértékben és milyen módon alkalmas egy többnyelvű és többkulturájú politikai és nyelvi közösség kialakítására, a magyar állampolgárok összességét érinti. Egy erősen monolingvis-monokulturális szemléletű társadalmi környezet, oktatási gyakorlat áll szemben az új évezredben – némiképp megkésvé – egy hivatalos (ám korántsem problémamentes) nyelvoktatás-politikával⁶, melynek legfőbb eleme a nyelvi sokszínűség és a többnyelvűség támogatása (vö. Nyelvvoktatás-politikai arculat 2002–3).

3. A két- és többnyelvűség kérdéséről

Több alkalommal összefoglaltam a kétnyelvűséggel kapcsolatos tévhiteket, szembesítve őket tudományos tényekkel (lásd pl. Bartha 1999). Az imént vázolt kontextusban, amikor a kisebbségben élő magyar beszélők kétnyelvű nyelvhaználtatást nyilvánosan kigúnyolják; amikor a magyarországi román hallgatót egyetemi oktatója megbélyegzi, hogy nem tud jól románul, amikor nem a romániai sztenderd formát, hanem anyanyelvét használja; mikor a vegyes házasságban élő szülőket a gyermekorvos óva inti attól, hogy mindkét szülő saját nyelvén beszéljen a gyerekkel, mondván, egyiket sem tanulja meg és súlyos károsodásai lesznek; amikor nem népszerűsítik a körülöttünk élő kisebbségi nyelveket az oktatásban, s első idegen nyelvként a gyermekek többsége angolul tanul; közben mások az angolban akkora fenyegető veszélyt látnak, amely szerint lassan a családok otthon is angolul fognak beszélni; ugyanakkor a magyar állampolgárok 42%-a képes az anyanyelvén kívül egy másik nyelven egyáltalán megnyilvánulni (vö. Special Eurobarometer 2006) továbbra is időszerteinek túnik a sztenderd, monolingvis szemléletet tükröző téves vélekedések közül néhányat kiemelni.

- Kétnyelvű az, aki mindkét nyelvén anyanyelvi folyékonyással rendelkezik.
- A kétnyelvűség az egynyelvűséghez képest kivételes jelenség, olyan nyelvi elrendezés, amely néhány országra korlátozódik, ily módon a Föld lakosságának szűkebb hányadát érinti.
- A kétnyelvűvé válás egyedüli természetes módja, ha valaki két nyelvet születésétől fogva családban, párhuzamosan, esetleg kisgyermekkorban, egymás után sajátít el.
- A két vagy több nyelvvel való kapcsolatnak e nyelvek tökéletes ismeretétől eltérő formái (pl. kisebbségi helyzetek) egyértelműen károsan befolyásolják az egyén mentális, kognitív, érzelmi fejlődését (mentális retardáció, dadogás, balkezesség stb.), iskolai teljesítményét, gátolják későbbi társadalmi beilleszkedési, érvényesülési esélyeit. Erre a helyzetre többen használják a félnyelvűség, kettős félnyelvűség fogalmát.
- A két- és többnyelvűség vizsgálata a nyelvtudományok egyik igen jól körülhatárolható, szűk területe: a kétnyelvűség leginkább nyelvészeti kérdés.

3.1. Az egynyelvűség elsődlegességéről

A kettős egynyelvűségi szemléletű, a tökéletes kétnyelvű feltételezésétől (vö. 3.2.) szinte elválaszthatatlan, hogy az európai és az észak-amerikai emberek többsége sokáig úgy vélekedett, miszerint a kétnyelvűség kivételes jelenség, amely csupán néhány országra korlátozódik. Kétségteljesen a világon élő beszélők nagyobb része egyenyelvű. Körülöttünk ma is sokan természetesnek tartják/tartanák, ha Magyarország lakói magyarul, a Szlovákiában élők kizárólag szlovákul beszélőnek, de azt is, hogy az amerikaiak mindegyikének angol az anyanyelve.

Ez a felfogás, amely a közép-kelet-európai régióban az uniós csatlakozás után újra erősen él, az állam, nemzet és a nyelv elválaszthatatlanságának hitében, a nemzeti és a nyelvi egység azonosításának igényében gyökerezik. Tudjuk ugyanakkor, hogy a „valódi nemzetállam” egy idealizált, politikailag és ideológiailag kialakított konstrukció, s a mindenkori történeti, politikai változásokból eredően az állam⁷ és a nemzet nem szükségszerűen egymást lefedő kategóriák.

Noha Európa nyelvilleg a legegységesebb kontinensnek számított, a két- és többnyelvűség kérdése az elmúlt évtizedekben bevándorlás útján vagy az Unión belüli migrációval történő népmozgások, az angol második nyelvként való terjedése, a regionális etnikai mozgalmak stb. gyökeresen új helyzetet és nyelvi elrendezéseket teremtettek. Több kelet-európai államban az egykori többség kisebbségi helyzetbe került, miközben eddig „láthatatlan” kisebbségek vívnak ki maguknak jogokat (pl. kasub, moldáv, fehérórosz stb.); Londonban ma 300 közösségi nyelvet tartanak számon; vagy, miközben a flamand-vallon viszonyban a másik nyelvet terület nyelvének kötelező oktatása nem sikertörténet, Belgium lakosságának nagy része mára legalább anyanyelvi–angol kétnyelvű; Fríziában, Katalóniában, a finnországi svédoknál stb. nem ritka, hogy a napi érintkezéseikben az emberek három nyelvet használnak stb. A régióban is jól látszik azonban, hogy a fiatalabb nemzedékek számára a többnyelvűség egyre inkább természetesen adódó virtuális vagy fizikai valóság.

3.2. A kettős egynyelvűség tévhit

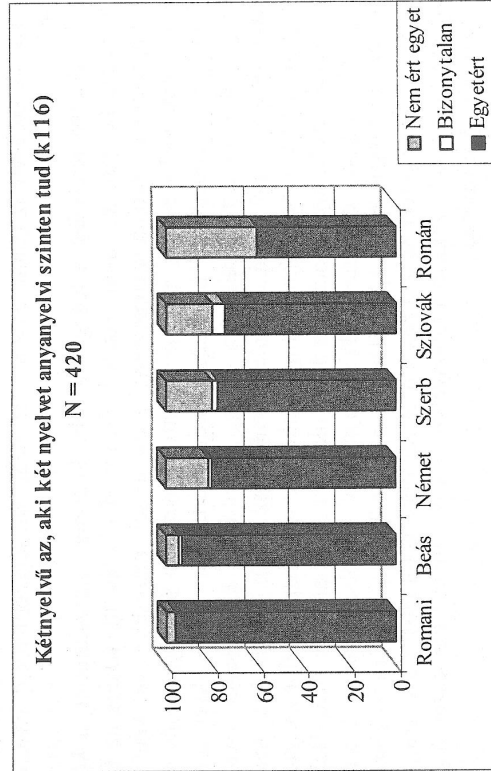
A kétnyelvűséget illetően a legszélesebb körben elterjedt, a sztenderd ideológiához leginkább kötődő elképzelés, amely értelmezhetővé teszi az „idegenszerűséget”, a „nyelvkéveredést” a „nyelvtisztasággal” szembeállító, a 90-es évekig igen népszerű s a kétnyelvű közösségek nyelvi önképét rendkívül kedvezőtlenül befolyásoló nyelvművelői vélekedéseket, az úgynevezett „kettős egynyelvűség” felfogás (Bloomfield 1933: 56), amely olyan ideális kétnyelvűeket feltételez, akik „tökéletesen”, az anyanyelvi beszélőre jellemző módon vannak birtokában két (vagy több) nyelvnek, úgy, mintha két egyenyelvű létezne egyszerre egy személyben. A fenti követelményrendszernek – az emberek mindennapi tapasztalatai is ezzel állnak összhangban – aligha tud bárki is maradéktalanul megfelelni.

A rendszeresen két vagy több nyelvet használó beszélők, éppen mert többségükben azonosulnak ezzel a véleménynel, gyakran nem tartják magukat kétnyelvűnek, mert nem azonos a kompetenciájuk; mert a nyelveket eltérő funkciókban, regiszterekben és stílusokban használják; mert a saját változat „csak”

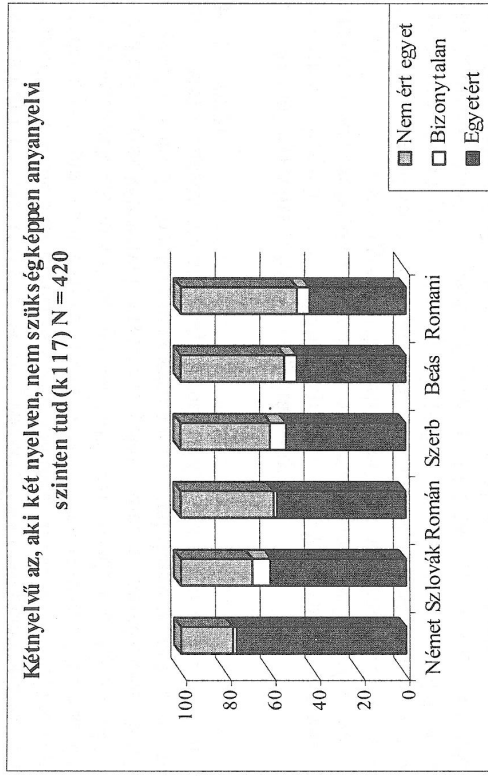
nyelvjárási a többségi nyelvhez képest. Kívülről szükséges tehát tudatosítani, hogy mundekek éppen a változatos kétnyelvű (!) elrendezések velejárói, s hogy a „másik nyelvet” éppúgy jellemzi a beszélők közötti és beszélnél belüli változatosság. Az egyik oldalon tehát ott áll egy valamiféle elérhetetlen, idealizált kétnyelvű, a másikon pedig a beszélők mindennapi tényleges két- vagy többnyelvű gyakorlata.

Az idézett NKFP-vizsgálat kérdőívében tehát tudatosan kerültek egymás mellé a kétnyelvűséggel kapcsolatos, látszólag egymást kizáró megközelítések. Az 1., 2., és 3. ábra összefoglaló eredményei igazolják az intézményesült, domináns, a metadiskurzusokban is gyakran megjelenő ideológiai (1. ábra) és a nyelvhasználati tapasztalatokból építkező, alulról jövő elképzelések (2., 3. ábra) dialektikus viszonyát, egyben az attitűdformálás lehetőségét.

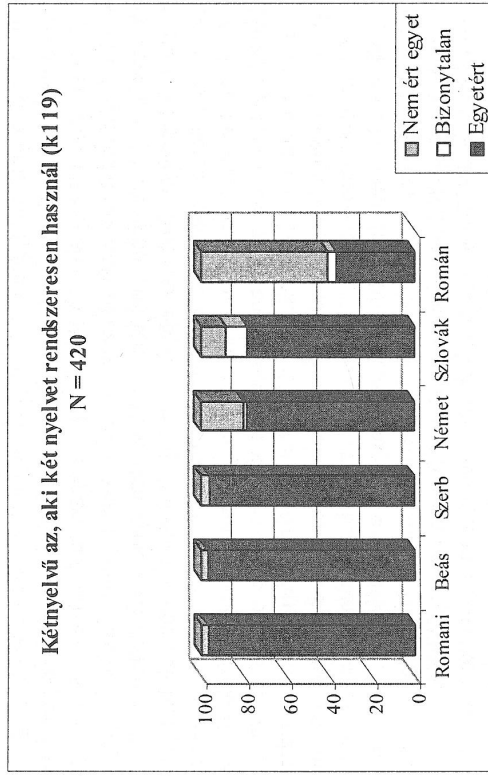
1. ábra

2. ábra

3. ábra

3.3. A kétnyelvűség kialakulási módjaival kapcsolatos elképzelések és a tőkéltes anyanyelv

Egy másik intézményesült vélekedés, amely a kettős anyanyelvűségi (frakcionális) elképzelésből vezethető le, miszerint csak azok érhetnek el két nyelvben ilyen „tőkéltes”, anyanyelvi jártasságot, akik e nyelveket születésüktől fogva családban, párhuzamosan, esetleg kisgyermekkorban, egymás után sajátítják el: ily módon ez lehet a kétnyelvűvé válás egyedüli természetes módja. A kétnyelvűvé válás vitathatatlanul gyakori módja ma Európában a kétnyelvű család, ám éppannyira

létején kisebbségi helyzetben, ugyanakkor itt és a világ más részein számos egyéb módon is létrejöhet kétnyelvűség. Az egyéneket, a közösségeket, mind pedig az államokat illetően jó néhány típusa és számtalan megvalósulási formája létezik.

Mindennapos tapasztalat, hogy azok, akik nem kisgyermekkorban és/vagy intézményes keretek között váltak egy második nyelv rendszeres használóivá, nem azonosítják magukat kétnyelvűként. A kétnyelvűség és a „természetes elsajátítás” összekapcsolásának ideológiája intézményesül az által, hogy az oktatáspolitikai és gyakorlati mesterségesen szembeállítja a második és az idegen nyelvet (kritikájára lásd Bartha 1999).

3.4. Két- és többnyelvűség: Előny vagy hátrány?

Széles körben elterjedt az a deficit-elképzelés, amely szerint a két vagy több nyelvel való kapcsolatnak a nyelvek tökéletes ismeretétől eltérő változatos formái, amikor az egyik vagy a másik nyelv mind kommunikatív szerepeit, mind a nyelvi készségeket illetően dominánsabb a másikhoz képest, mint a kisebbségi helyzetekben élők kétnyelvűsége, egyértelműen károsan befolyásolják az egyén mentális, kognitív, érzelmi fejlődését, gátolják későbbi társadalmi beilleszkedési, érvényesülési esélyeit. Erre a helyzetre ma is többen használják a félnyelvűség, kettős félnyelvűség fogalmát. Európa keleti részén az emberek a bilingvizmusnak ezen megvalósulásait voltaképpen nem ítélik kétnyelvűségnek.

Mit mondhatunk valójában a kétnyelvűségnek a személyiségre gyakorolt negatív hatásairól? A bilingvizmus szerteágazó kérdéskörének hiányos ismerete következtében, egy többnyelvű-többkultúrú társadalmi környezet kialakításának igényével fellépő oktatáspolitikai közegben különösen elgondolkodtató, hogy ma is megjelennek azok a fentebb említett nézetek, amelyek egyértelmű hátrányként értelmezik e jelenséget. Noha az egyének kétnyelvűsége olykor valóban jelenthet hátrányt, s a kérdésre vonatkozó kutatási eredmények olykor ellentmondásosak, a 60-as évektől kezdve vizsgálatok sora igazolja, hogy megfelelő körülmények között a kétnyelvűek sok tekintetben jobb verbális és nem verbális eredményeket mutatnak, mint az egynyelvűek. Megfelelő módon fejlesztett kétnyelvűségben az egynyelvű gyermekekéhez képest korábban kialakuló és nagyobb fokú metanyelvi tudatosság; jobb érzelmi alkalmazkodó készség, jobb foglalkozási készség, további nyelvek könnyebb elsajátításának képessége stb. jellemzi a kétnyelvűeket. A legújabb kutatási eredmények pedig a felnőttkori kétnyelvűség kedvező hatásairól számolnak be (Bialystok et al. 2004)

Kontra Miklós 1997-ben a Korunk című folyóiratban a következőket írja: „Az elmúlt hat-hét évben a magyar határokon belül s kívül egyaránt azt tapasztaltam, hogy a kétnyelvűséget a magyarok valami rossznak, kerülendőnek, ördögi praktikának tartják. Akárhány nem kizárólag szakembereknek szóló konferencián vettem részt, de tarthattam előadást tanároknak is bárhol, a „kétnyelvűséget” legtöbbször valami viszolygással terhes aura vette körül. A normális emberekkel (tehát nem a céhbeli nyelvészekkel) folytatott vitáimat rendre elvesztettem, s fogalmam sem volt, miért. S akkor 1996 novemberében Pozsonyban, a Magyar Kulturális Intézetben rendezett kétnyelvűségi konferencia egyik vitájában rájöttem, mi a baj. Aki nálunk szájjára veszi a „kétnyelvűséget”, kizárólag szubtraktív kétnyelvűsége gondol, vagyis a kétnyelvűség azon formájára,

amelyben az egyik nyelv kiszorítja a használatból a másikat. Aki pedig a kétnyelvű oktatás/iskolai kérdéseiről ejt szót, kizárólag az asszimiláló oktatásra/iskolára gondol. [...] A magyarok [- hozzátéveszem, a magyarországi és más régióbeli kisebbségek is, B.C.S. -] egyedül a szubtraktív kétnyelvűséget és kizárólag az asszimiláló kétnyelvű oktatást ismerik, ezért viszolyognak a kétnyelvűségtől. Nincs tudomásuk arról, hogy a világ boldogabb tájain van additív kétnyelvűség is, és vannak olyan kétnyelvű iskolák, amelyek nem az állami asszimilációs eszközei, hanem olyan intézmények, ahol a gyerekek semmit sem vesztenek, de sokat nyernek, ha elsajátítanak egy második nyelvet.” (Kontra 1997a)

4. Mit tehet a kutató?

A kétnyelvűséggel kapcsolatos nyelvvideológiai koncepciók, tévhitiek a sztenderd, normatív, a változatosságot kizáró nyelvészeti felfogással karöltve formálódnak, értelmeződnek újra a mai napig különféle kontextusokban. Ezek az elképzelések tehát máig jelen vannak a tudományos diskurzusban, a többségi vélekedésekben éppúgy, mint ahogy kimutatható hatással vannak az oktatási rendszerre és gyakorlatra, kisebbség- és nyelvvoktatás-politikára vagy a nyelvi tervezés, menedzselés lépéseire, egyszersmind az egyének, családok nyelvválasztási, iskolaválasztási döntéseire, nyelvi önértékelésére – kisebbségben és többségben egyaránt.

Tárgyukból adódóan a két- és többnyelvűsége, kisebbségi nyelvekre irányuló szociolingvisztikai kutatások sohasem lehetnek teljesen öncélúak. Mind a kisebbségi nyelvek helyzetét, a többnyelvű elrendezéseket szélesebb társadalmi összefüggéseiben feltáró makroszociolingvisztikai, mind pedig az egy-egy konkrét közösségben zajló társadalmi-nyelvi változásokat elemző etnográfiai, interakcionális munkák eredményei hozhatnak, sőt kell, hogy hozzanak – általános tudományos hozadékok mellett – társadalmi, kulturális, oktatási hasznat is. Meggyőződésem, hogy szervesen illeszkedünk kell ahhoz a kutatói-kutatási gyakorlathoz, amely relativizálva saját kutatói szerepét is, az „objektív tények”, az eredmények szaktudományos leírása mellett, a vizsgált csoportok, közösségek attitűdjeit, nyelvvideológiáit feltárva, saját belső fogalomrendszerét is felhasználva, főként e közösségeket magukat szeretné olyan tudományos információkhoz juttatni, amelyek hatással vannak nyelvi elképzeléseikre, attitűdjeikre, ítéleteikre, kiindulásai lehetnek későbbi nyelvi döntéseiknek. A funkcionális többnyelvűsége (vö. 1+2 vagy 2+1 nyelv) nem úgy kell tekintenünk, mint egy felülről előíránypont s kötelezően végrehajtandó uniós politikára, hiszen ez ma Európa számos országában a magán-, munkahelyi, közösségi, közéleti érintkezések mindennapi nyelvi valósága; egyéni, közösségi és társadalmi érdek.

Minél több helyen szükség volna tehát arra, hogy a tudományosan releváns eredmények, adatbázisok, szakmai kompetenciák, intézmények az interneten keresztül is hozzáférhetővé váljanak. Így a közönség széles köre szólítható meg, egyben szakmai sztenderdet is közvetíthetünk a szóban forgó kérdésekben, fontos lépésként az attitűdformálásban a családoktól egészen a politikai döntéshozókig. Az oktatás és a média a másik két kiemelt színtere a kétnyelvűséggel kapcsolatban kialakult egyoldalú szemlélet átforgatásának. Ahhoz azonban, hogy az emberek

valóban többnyelvűvé váljanak, s hogy az egyének és közösségek repertoárjában az anyanyelvnek hosszú távon is kitüntetett, stabil helye legyen, a szociális nyelvészet képviselőire még nem kevés feladat vár.

A helyzet talán nem reménytelen, hiszen a részleges ismeretek, tévhitiek, laikus elképzelések, olykor áltudományos nézetek megjelenésével egy időben a fenti kérdésekről szóló politikai, közéleti, tudományos és mindennapi diskurzusok hátterében ott áll a globális és regionális nyelvkörnyezeti kontextus átalakulásának ténye, az informatikai és kommunikációs technológiai robbanás korszaka, amikor is felértékelődnek azok a koncepciók, amelyek a nemzedékek, a társadalmi csoportok, valamint a különböző etnikumok és kultúrák közötti társadalmi kommunikáció, a magas szintű két- vagy többnyelvűség fontosságát hangsúlyozzák; másfelől pedig a kisebbségek anyanyelv-megtartásának igénye egyre hangsúlyosabban artikulálódik.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány „A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei” című NKFP 5/126/2001 projektum, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00259/07), valamint az OTKA K60403 támogatásával készült. A 2001 és 2004 között végzett NKFP-kutatás konzorciumvezetője Bartha Csilla és témavezetője Borbély Anna volt.

² 2009. november 9-én ez a szám tizennégyre változott, amikor is a Magyar Köztársaság Országgyűlése egyhangúlag megszavazta a Magyar jelnyelvről és a jelnyelv használatáról szóló törvényt, amely a magyar jelnyelvet önálló nyelvként, a siket közösséget pedig nyelvi kisebbségként ismeri el.

³ A következő részlet egy magyarországi szlovák értelmiségi Szubjektív kép a magyarországi szlovák kisebbség helyzetéről című előadásából való, mely rendkívül kritikusan, egyben reflexív módon mutatja be a szlovákság és részben a többi nemzeti kisebbség helyzetét:

„Hogyan értekelem összességében kisebbségünk helyzetét? Rossz-e, vagy jó? A válasz attól függ, mely kritériumokat részesítem előnyben. Ha a nemzetiség – mint nyelvi és kulturális kisebbség – túlélése a legfontosabb kritérium, akkor a helyzet tragikus. Nem hiszem, hogy esélyünk lenne a fennmaradásra ilyen társadalmi és anyagi feltételek mellett, a kormány és a parlament politikai jóindulatának ilyen hiánya mellett. Ebből a szempontból a magyar nemzetiségi politika a legrosszabb az egész régióban, mivel nem képes kisebbségeink teljes nyelvi asszimilációját megakadályozni.

Nem állíthatom azonban, hogy erős politikai nyomás alatt lennének. Nem kényszerülünk feladni nemzeti identitásunkat. Ebből a szempontból a helyzet jó. De a kormány politikája velünk szemben kétarcú. Nem fordít ránk sok figyelmet, mert valószínűleg tudatában van annak, hogy nem vagyunk képesek politikai önvédelemre. Nem vagyunk öntudatos határon túli magyarok, nincsenek politikai ambícióink és nincs bátorságunk panaszainkkal nemzetközi fórumokhoz fordulni. Mi jó kisebbség vagyunk, szófogadók, lojálisak, talán egy kicsit szölgalelkűek is. Énekelünk, táncolunk, szeretjük a hazánkat, nem nyilatkozunk róla gyalázkodva és nem gátoljuk a kormány politikai ambícióit, amikor nyomást gyakorol a szomszédos országokra azzal a céllal, hogy olyan jogokat is kikényszerítsen az ottani magyar kisebbségeknek, amelyek nekünk sincsenek. A szomszéd államok nem csak a gazdasági sikereikért irigyelhetik Magyarországot, hanem békeszerető és alkalmazkodó kisebbségeikért is.” (Elhangzott egy békéscsabai konferencián, 2000. október 13-án, szlovák nyelven; <http://www.nemzetisegek.hu/etnonet/archiv/forum/sipicki.htm>)

⁴ A nyelvideológiai elemzés a maga kapcsolatrendszerében vizsgálja a nyelvi tudatosság, a nyelvi hiedelmek, érzések és gyakorlatok összefüggéseit és mindezek politikai-gazdasági hatalommal való kapcsolatát (Kroskriky 2009: 72). Az elméleti megközelítésekre és elemzésekre lásd: Woolard–Schieffelin 1994; Schieffelin és mtsai 1998; Woolard 1998; Kroskriky 2000; 2004; 2009. Magyarul vö. Bartha 2007; Szalai megjelenőben.

⁵ A nyelvideológiai nemzetközi szakirodalma alapján az alábbiakban összefoglaltam néhány jellemző vonást, melyek egy része szoros rokonságra mutat az attitűdökkel is. (A két fogalom kapcsolatának részletesebb bemutatására lásd Bartha 2007).

- Összetett, a társadalmi valóság (történeti, társadalmi, politikai, ideológiai, gazdasági stb. elrendezések) részben szubjektív értékelési folyamataiban jönnek létre;
- Dialogikusak és reflexívek: konkrét nyelvhazsnálati formák, nyelvváltozatok, nyelvek, nyelvhazsnálati módok, nyelvi változások, beszélok, beszéloi csoportok, egész közösségek értékelését jelenthetik;
- Lehetnek implicitiek: az egyén által megválasztott nyelvhazsnálati formákban és a nyelvi gyakorlatokban mindenkor jelen vannak;
- Lehetnek explicitiek: metadiskurzusok;
- Multiplicitás;
- Egyéni és közösségi változatosságot mutatnak;
- A domináns és ellenideológiai (hegemonisztikus vs. alulról jövő) versengése jellemzi;
- Változnak;
- A kutatót éppúgy jellemzi, mint a kutatottnak;
- Kontextusszintjei: egyéni, csoportos/közösségi, intézményi, nemzeti, nemzetek feletti;
- Az intézmények mint a (domináns) ideológiai terjesztésének és reprodukálásának színterei: oktatás; jog; média; tudomány; nyelvpolitika; nyelvi tervezés.

⁶ A nyelvpolitika és a nyelvi tervezés elméletének egyik közismert nemzetközi szaktekinthelye, Bernard Spolsky a következőképpen fogalmazza meg azokat a lépéseket, melyek mentén ténylegesen értékelhető egy állam nyelvpolitikája:

„Egy állam vagy más egység nyelvpolitikáját akkor vizsgálhatjuk a legmegfeleleőbbben, ha azt az összetett nyelvi helyzet felárásával kezdjük. [...] A második lépésnek magában kell foglalnia a nyelvváltozatok lehetséges – szimbolikus és pragmatikai – értékeléséhez fűződő releváns elképzelések azonosítását. Mindezzel a háttérismerettel tárhatjuk fel a meghozott specifikus nyelvi menedzselési és nyelvi tervezési döntéseket, feltéve a kérdést: vajon volt-e bármilyen tényleges hatásuk a nyelvi elképzelésekre vagy a nyelvhazsnálati gyakorlatra.” (Spolsky 2004: 218; kiemelés B.Cs.)

⁷ A kétnyelvűség kiterjedtségét illetően azt mondhatjuk, hogy kb. 6-7000 beszélt nyelv áll szemben 200 állammal, más szóval harmincszor annyi nyelv van, mint amennyi ország. A világ legtöbb beszélt-közössége egynél több nyelvet használ rendszeresen, a többnyelvűség tehát korántsem kivételes elrendezés. Tény azonban, hogy e nyelvek kétharmada veszélyeztetett, s a népesség 70 százaléka a nyelvek kevesebb mint 12 százaléka osztozik. A Föld nyelveinek többsége olyan közösségekben használatos, amelyek egyre kevesebb beszélő tartozik. Számos kutató egybehangzó – optimistább – előrejelzése szerint a világon ma beszélt nyelvek 50%-a ki fog halni az elkövetkezendő száz évben (Krauss 1992; Skutnabb-Kangas 2000). Pesszimista

számításuk szerint ez az arány megközelíti majd a 90%-ot, így a fennmaradó 600-ból is kb. 300 olyan nyelv marad, amelyet a kihalás veszélye komolyan nem fenyeget.

IRODALOM

- Anderson, Benedict 1993. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. 2. jav., átd. kiad. London—New York: Verso.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései: Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 2003. A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás. In: Nádor Orsolya–Szarka László szerk., *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 56–75.
- Bartha Csilla 2007. Nyelvváltozat- és/vagy nyelvcsere? – Hat magyarországi kisebbségi közösség nyelvi attitűdjeinek összehasonlító elemzése. In: Zelliger Erzsébet szerk., *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 95–111.
- Bartha, Csilla–Borbély, Anna 2006. Dimensions of linguistic otherness: prospects of minority language maintenance in Hungary. *Language Policy* 3: 337–365.
- Bartha, Csilla–Borbély, Anna 2008. *Linguistic Minorities in Hungary – A Practical Overview*. Budapest: Research Centre for Multilingualism. Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences. 76 p.
- Bialystok, Ellen–Craig, Fergus I. M.–Klein, Raymond–Viswanathan, Mythili 2004. Bilingualism, Aging, and Cognitive Control: Evidence From the Simon Task. *Psychology and Aging* Vol. 19, No. 2: 290–303.
- Blommaert, Jan–Verschuere, Jef 1998. The role of language in European nationalist ideologies. In: Schieffelin, Bambi–Woolard, Kathryn–Kroskrity, Paul V. szerk., *Language ideologies. Practice and theory*. Oxford: Oxford University Press. 189–210.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York: Holt.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest: Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán.
- Borbély Anna 2002. Néhány adat a magyarországi románok nyelvi jogairól. In: Kontra Miklós–Hattay Helga szerk., *Magyarok és nyelvtörvények (A Magyarságtudományi Osztály XXVI.)*. Budapest: Teleki László Alapítvány. 61–72.
- Borbély Anna 2007. Összehasonlító nyelvsere-kutatások a Magyarország területén élő kisebbségi közösségekben. In: Zelliger Erzsébet szerk., *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.)*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 15–24.
- Bourdieu, Pierre 1977 [1974]. The economics of linguistic exchanges. In: *Social Science Information* 16/6: 645–668.
- Bourdieu, Pierre 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge Mass.: Harvard UP.
- COM (2005). *Communication on Multilingualism*. November 2005, 296 final.
- Dorian, Nancy C. 1998. Western language ideologies and small-language prospects. In: Grenoble, Lenore A.–Whaley, Lindsay J. szerk., *Endangered Languages: Language Loss and Community Response*. Cambridge: Cambridge University Press. 3–21.
- É(der) Zoltán)–G(frésy) L(ászló) 1980. Külföldön élő magyarok nyelve. In: Grétsy László és Kovalovszky Miklós szerk., *Nyelvművelő kézikönyv I*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1288–1292.
- Erb Maria (jelen kötet). Etnikai heterosztereotípiák a tarjáni német közösségben. In: Maria–Knipf, Elisabeth 2000. Observations on the Proficiency of the German minority of Hungary. In: *Minorities Research* 2: 99–110.
- Fischer Márta 2007. A többnyelvűség és a nyelvoktatás támogatása az Európai Unióban – A fejlesztés új irányai. *Új Pedagógiai Szemle* 2007. július–augusztus. Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. 101–108. <http://ofi.hu/tudastar/fischer-marta>
- Gal, Susan 2006. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14/2: 163–181.
- Gal, Susan–Woolard, Kathryn A. 1995. Constructing languages and publics: Authority and representation. *Pragmatics* 5: 129–138.
- Garami Erika–Szántó János 1992. Magyarországi szlovákok identitása. *Regio. Kisebbségi Szemle* 2: 113–134.
- Gyivicsán Anna 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Budapest: Teleki Alapítvány.
- Kemény István–Rupp Kálmán–Csalog Zsolt–Havas Gábor 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai.
- Kontra Miklós 1997a. Kell-e féltünk a „kétnyelvű oktatástól”? *Korunk* III. folyam. VIII/1: 75–79.
- Kontra, Miklós 1997b. '21. Hungary'. In: Goebel, Hans–Nelde, Peter H.–Starý, Zdeněk–Wölck, Wolfgang szerk., *Kontaktlinguisztik/Contact Linguistics/Linguistique de contact. 2. Halbband/Volume 2/ Tome 2*. Berlin–New York: Walter de Gruyter. 1708–1722.
- Krauss, Michael 1992. The world's languages in crisis. *Language* 68: 4–10.
- Kroskrity, Paul V. 2000. szerk. *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. Santa Fe: School of American Research Press.
- Kroskrity, Paul V. 2004. Language Ideologies. In: Duranti, Alessandro szerk., *A Companion to Linguistic Anthropology*. Oxford: Blackwell. 496–517.
- Kroskrity, Paul V. 2009. Language Renewal as Sites of Language Ideological Struggle. The Need for “Ideological Clarification”. In: Reyhner, John–Lockard, Louise (szerk.), *Indigenous Language Revitalization: Encouragement, Guidance & Lessons Learned*. Flagstaff, AZ: Northern Arizona University. 71–83.
- Kymlicka, Will 2002. Multiculturalism and Minority Rights: West and East. In: *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 2002/4: 1–27.
- Majtényi, Balázs 2005. Special Minority Rights and Interpretations of the Nations in the Hungarian Constitutions. *Regio* 2005. Vol. 8.: 4–20.

- Manherz Károly szerk., 1998. *A magyarországi németek*. Budapest: Útmutató Kiadó.
- May, Stephen 2001. *Language and Minority Rights: Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. Harlow, England: Longman.
- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequence of standardisation. *Journal of Sociolinguistics* 5: 530–55.
- Réger, Zita 1979. Bilingual Gypsy children in Hungary: Explorations in the 'natura' acquisition of a second language. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 59–82.
- Schieffelin, Bambi-Woolard, Kathryn-Kroskrity, Paul szerk., *Language ideologies. Practice and theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2000. *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Special EUROBAROMETER 243. 2006. *Europeans and their languages*. European Commission.
- Spolsky, Bernard 2004. *Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szalai Andrea (megjelenőben). Nyelvi ideológiák és társadalmi határok. In: Feischmidt Margit–Kovács Nóra szerk., *Az etnicitás és a kisebbségkutatás elméleti és módszertani irányai az antropológiában*. Budapest: MTA ENKI. 191.
- Tuska Tünde (jelen kötet). A tótkomlói szlovákok sztereotípiái.
- Uhrin Erzsébet–Zsilák Mária szerk., 2008. *A szlovák nyelv Magyarországon. Bibliográfia és tanulmányok I–II. – Slovenky jazyk v Mad'arsku. Bibliográfia a štúdie I–II. Békéscsaba – Békešská Čaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete – Vyskumný ústav Slovákov v Mad'arsku*.
- Uhrin, Erzsébet–Tóth, Sándor János–Tuska, Tünde–Zsilák, Mária 2005. Sprachtausch und Spracherhalt in der Gemeinschaft ungarländischer Slowaken von Tótkomlós. *Studia Slavica Hungarica* 50 (3/4): 235–266.
- Vizi, Balázs 2005. The Unintended Legal Backlash of Enlargement? The Inclusion of the Rights of Minorities in the EU Constitution. *Regio* 2005: 87–108. http://www.mtaki.hu/docs/etnopolitikai_modellek/vizi_balazs_unintended_legal_backlash_minor_pol_soc_2005.pdf
- Wolczuk, Kataryna 2000. History, Europe and the "national idea": the "official" narrative of national identity in Ukraine. *Nationalities Papers* 28/4: 671–694.
- Woolard, Kathryn 1998. Introduction: Language ideology as a field of inquiry. In: Schieffelin, Bambi-Woolard, Kathryn-Kroskrity, Paul V. szerk., *Language ideologies. Practice and theory*. Oxford: Oxford University Press. 3–47.
- Woolard, Kathryn–Schieffelin, Bambi 1994. 'Language ideology'. *Annual Review of Anthropology* 23: 55–82.

Are these ways to multilingualism? Language ideologies, attitudes and language shift: the role of opinions about bilingualism in the maintenance of minority languages

CSILLA BARTHA

After some preliminary remarks on minority policy and potential impacts of Eastern enlargement of the EU in Central and Eastern Europe, I give a brief overview of the basic characteristics of the sociolinguistic and ideological context, as well as of minority policy and legislation concerning autochthonous minorities in Hungary. The article then proceeds to present data from a group research on attitudes to mother tongue and nationality identification based on national survey on ongoing linguistic and sociolinguistic changes within six linguistic minorities in Hungary: Boyash, Roma, German, Romanian, Serbian, Slovakian. Comparative analysis of various language shift arrangements, linguistic practices, attitudes, ideologies, and especially diverse identity constructions of the different linguistic minorities in our project makes it clear that the identification of community-specific factors not only broadens our understanding of the dynamics of language shift, but it also makes easier to determine the appropriate strategies, techniques and technologies proposed to reverse or decelerate the process.